

תשובה בעניין השתתפותן של נשים בהלוויות

שאלתו של הרב מתי פוטרמן מקהילת נצח ישראל באשקלון: באשקלון, באשדוד, בירושלים, ובמקומות אחרים בארץ יש מנהגי קבורה שונים שמטרתם להפריד בין גברים לנשים או למנוע מהנשים להשתתף בקבורה. מנהג אחד דורש העמדת מחיצה בין נשים לגברים בשעת ההספד. לפי מנהג אחר הנשים והגברים מלווים את המת בנפרד בשעה שהולכים ברגל ממקום ההספד ועד הקבר. לפי מנהג שלישי הנשים משתתפות בהלוויה אולם חברי החברא קדישא מונעים מהן - ואף מקרובות המת - להתקרב לקבר ולהשתתף בטקס הקבורה. ולפי מנהג רביעי נשים אינן משתתפות לא בהלוויה ולא בקבורה. מנהגים אלה, ובמיוחד האחרונים, גורמים לעתים קרובות מורת רוח להרבה מהמלווים. יתירה מזאת, הם גורמים עגמת נפש לקרובות המת - אמהות, נשים ובנות - ובמקרים רבים עומדים הם בניגוד לרצונם של המתים עצמם. מה המקור למנהגים אלה? האם חייבים לנהוג כך? האם יש אפשרות לפסוק אחרת?

תשובה:

I. מנהגי הפרדה - גלגוליהם וטעמיהם

1. בשלחן ערוך יורה דעה סימן שני"ט פוסק ר' יוסף קארו כדלהלן:

(I) "מקום שנהגו לצאת נשים לפני המטה יוצאות, מקום שנהגו לצאת לאחר המטה יוצאות, ועכשיו נהגו שאין יוצאות אלא לאחר המטה ואין לשנות.

(II) יש למנוע מלצאת נשים לבית הקברות אחר המטה".

הלומד סעיפים אלה מרגיש מיד ש"מי ששנה זו לא שנה זו". הרי לפי סעיף א' נשים לכתחילה נהגו לצאת לפני המטה או לאחר המטה ו"עכשיו" נוהגות לצאת לאחר המטה (ולהלן נוכח שהכוונה המקורית היתה לצאת לבית הקברות), ואילו לפי סעיף ב' "יש למנוע" מנשים לצאת לבית הקברות. ואמנם בבית יוסף, ר' יוסף קארו מביא כמה מקורות שונים: (א) בבלי סנהדרין כ' ע"א: "תנו רבנן: מקום שנהגו נשים לצאת אחר המיטה יוצאות, לפני המיטה יוצאות". (ב) ירושלמי סנהדרין ב' ד', כ' ע"ב: "אית תניי תני [=יש תנאים השונים] הנשים מהלכות תחילה והאנשים אחריהם ואית תניי תני אנשים תחילה והנשים אחריהם. מאן דמר [=מי שאומר] הנשים תחילה - שהן גרמו מיתה לעולם [בגלל החטא של חוה], מאן דמר האנשים תחילה - מפני כבוד בנות ישראל שלא יהו מביטין בנשים".¹ (ג) ולבסוף ר' יוסף קארו מוסיף: "ובספר הזוהר פרשת ויקהל כתוב שיש למנוע לנשים מלצאת לבית הקברות מפני שאם יוצאות גורמים רעה לעולם, וכך ראוי

למנעם". אם כן, לפי ר' יוסף קארו שני התלמודים מתירים לנשים לצאת לבית הקברות אבל ראוי למנוע את הנוהג המקובל כי לפי הזוהר דבר זה גורם רעה לעולם.

2. דברי ר' יוסף קארו נתקבלו להלכה ע"י הרבה מרבתינו האחרונים² אולם דבריו הובנו בשתי דרכים שונות. בכמה מהקהילות כנראה התירו לנשים לצאת אחר המטה בהלוויה אבל מנעו מהן להיכנס לבית הקברות.³ אולם ברוב הקהילות מנעו מנשים לצאת אחר המטה כלל וכלל. כלומר, הנשים נשארו בבית ולא השתתפו לא בהלוויה ולא בקבורה.⁴

3. ר' אברהם אליעזר הירשאוויץ (ספר אוצר כל מנהגי ישרון, מהד' ב', לבוב, תר"ץ, סימן ע"ג, סעיף ה', עמ' 313) מזכיר את השו"ע והזוהר ומוסיף: "הטעם משום שבעת ההספד והקבורה באים אנשים ונשים בערבוביה וזה דוחק את זה ויש לחוש להרהור במחשבות אסורות במקום הראוי להרהר בתשובה... ולהפחיד את ההמון נתנו טעם כמו שעלה על לבם שיתקבל". כלומר, לדעתו הטעם האמיתי להרחיק הנשים מן האנשים הוא הרהור עבירה והזוהר רק המציא את טעמו כדי להפחיד את העם הפשוט.

4. כמה מרבתינו האחרונים מוסרים שיש מנהג שנשים אינן הולכות לבית הקברות בימי נידתן והם אף תומכים במנהג זה.⁵

אם כן ר' יוסף קארו המליץ למנוע מנשים ללכת לבית הקברות ע"פ הזוהר "מפני שאם יוצאות גורמים רעה לעולם". פוסקים רבים קיבלו את המלצתו וקהילות רבות נהגו על פיה. פוסק אחד טען שהטעם האמיתי למנהג הוא החשש מהרהור עבירה וכמה פוסקים הוסיפו איסור על נשים נידות להיכנס לבית הקברות.

ברם אם נעיין היטב בספרות התלמודית ובפוסקים נוכח שרוב המנהגים המתוארים בשאלה מנוגדים גם להלכה וגם למעשה הן בתקופת התלמוד והן בימי הראשונים ועד לימיו של ר' יוסף קארו. אנו נראה שאין שום פוסק הדורש הפרדה בשעת ההספד.^{5א} אנו נראה שהזוהר עצמו אינו אומר את יציאת הנשים לבית הקברות אלא מזהיר שהאנשים לא יסתכלו על הנשים בשעת ההלוויה והקבורה. ואף אם נקבע שיש כאן סתירה בין התלמוד הבבלי והזוהר ההלכה צריכה להיקבע ע"פ התלמוד. גם נראה שבבית הקברות אין חשש של הרהור עבירה ושאינן שום מקור הלכתי לפני המאה הי"ט האוסר על נידות להיכנס לבית הקברות. כמו כן, נראה שהנוהגים על פי רוב המנהגים המתוארים בשאלה מכריחים את בנות ישראל לעבור על האיסור של "לועג לרש", מזלזלים בכבוד הבריות, ושוכחים

שבשעת ההספד והקבורה חייבים לנו לכבד את רצונם של המתים. ועתה נוכיח את הטענות האלה אחת לאחת:

II. נשים לעולם השתתפו בהלוויה ובקבורה מימי המקרא ועד ימיו של ר' יוסף קארו⁶

אין שום צל של ספק שבימי קדם נשים לא רק השתתפו בהלוויה ובקבורה אלא אף מילאו תפקיד מרכזי בטקסים אלה. בתקופת המקרא והמשנה היו מקוננות מקצועיות⁷. כמו כן, אנו שומעים על נשים אבלות - לא מקוננות מקצועיות - המטפחות, מעוננות, ומקוננות בתקופת התלמוד⁸. אין לנו עדות מפורשת על מקום הקינה אבל קשה מאד להניח שנשים שמילאו תפקיד כה מרכזי בטקסי האבלות לא הורשו להשתתף בהלוויה או לגשת למקום הקבורה.

ואמנם, יש הרבה עדויות מפורשות שהנשים אכן השתתפו בהלוויה בין אם "לפני המטה" בין אם "לאחר המטה". בנוסף על הברייתות מבבלי ומירושלמי סנהדרין שהובאו ע"י ר' יוסף קארו (לעיל, סעיף I), יש לציין את דברי התנא ר' יהושע באבות דרבי נתן (נוסח ב', פרק ט', עמ' י"ג - ומשמם בטעות בעמ' נ"ט - ובשינויים בבראשית רבה י"ז: ח' מהד' תיאודור-אלבק, עמ' 159-160) הדומים לאחת מהמסורות בירושלמי: "מפני מה הנשים יוצאות בתחילה לפני המטה? מה הן אומרות? אנו גרמנו לכל באי עולם (שבאו) [שיבאו] לכאן".

יתר על כן, נשים לא רק השתתפו בכל הלוויה אלא אף בטקס הקבורה. בברייתא המופיעה פעמיים בתלמוד הבבלי (מועד קטן כ"ד ע"א-ע"ב וקדושין פ' ע"ב) ובצורה מורחבת במסכת שמחות ג' ב' (מהד' היגער, נויארק, תרצ"א, עמ' 109-110) ומהד' זלוטניק, ניו הייון ולונדון, 1966, עמ' 5 בצד העברי - אני מצטט ממהד' זלוטניק) נאמר:

[תינוק בן יומו שנפטר] יוצא בחיק [=בלי ארון], נקבר באשה אחת ו בשני אנשים. אבא שאול אומר: באיש אחד ובשתי נשים. אמרו לו: אין איש אחד מתייחד עם שתי נשים [ראה משנה קידושין ד' י"ב] ... [תינוק] בן שלשים [יום שנפטר] יוצא באנשים ובנשים בגלוסקמא [=ארון קטן] ואגפיים [=בזרועות] עד שיהא בן שנים עשר [חדש], בן שנים עשר יוצא באנשים ובנשים ובגלוסקמא ובכתף עד בן שלש שנים...

השתתפות הנשים בקבורה אף מוכחת ממקור מראשית תקופת האמוראים בא"י: "אמר ר' יהושע בן לוי: ג' דברים סח לי מלאך המוות... ואל תעמוד לפני הנשים בשעה שחוזרות מן המת מפני שאני מרקד ובא לפניהן וחרבי בידי ויש לי רשות לחבל". והגמרא מוסיפה בארמית: "ואם פגע מה תקנתו? יקפוץ ממקומו ארבע

אמות... ואם יש דרך אחרת ילך בה... (ברכות נ"א ע"א). על אף העובדה ש"עין משפט נר מצוה" מפנה בברכות לסימן הנידון ביו"ד, אין ספק שר' יוסף קארו ורוב הפוסקים שפסקו כמוהו לא התבססו על מקור זה בבבלי כי אם על הזוהר. אולם קטע זה מוכיח שלמרות האמונה הטפלה שאסור לעמוד "לפני הנשים בשעה שחוזרות מן המת", הנשים אכן השתתפו באופן קבוע בטקס הקבורה בתקופת התלמוד.

רוב הראשונים התעלמו לגמרי מדברי ר' יהושע בן לוי. רובם מצטטים ומבארים את הברייתא בבבלי סנהדרין וחלקם אף את הירושלמי ופוסקים כמותם.⁹ שלושה ראשונים ושלושה אחרונים אף מעידים שבימיהם נשים אכן יצאו לבית הקברות:

המהר"ם מרוטנברג משיח על כך לפי תומו בהל' שמחות שלו (מהד' כהנא, ירושלים, תשכ"ג, סימן קצ"ג-קצ"ד, עמ' קס"ח; מהד' לאנדא, ירושלים, תשל"ו, סימן קמ"ח, עמ' קמ"ג). הוא פוסק שאסור לאיש להברות אשה משום הרגל עבירה (ראה על כך יותר להלן) "ומהאי טעמא נמי לאחר שנקבר המת שרגילין ללות את האבל לביתו היכא דליכא אבלים אלא נשים אין ללוותם". ברור איפוא שנשים אבלות השתתפו בקבורה.

שני ראשונים אחרים חששו מדברי ר' יהושע בן לוי בברכות אבל בכל זאת מעידים שבימיהם נהגו הנשים לצאת לבית הקברות. ר' יצחק ב"ר אברהם אחד מבעלי התוספות חשש כנראה מדברי ריב"ל (דבריו מובאים במרדכי לסנהדרין בסימן תרפ"ד ומשם בדרכי משה לטור יו"ד שני"ט): "ועל מנהג שלנו היה תמיה ר"י בר אברהם שבשעת הולכת המת לבית הקברות יוצאות הנשים לבסוף, ובחזרה יוצאות תחלה, והיה מפרש דהמנהג כמאן דאמר [בגמרא] יוצאות לבסוף, וכיון שהן אחרונות בשעת הוצאת המת אם כן יש להן להיות ראשונות בשעת חזרה שלא לעבור דרך עליהן". ר' שמשון בר צדוק תלמידו של המהר"ם מרוטנברג חשש מדברי ריב"ל בגלוי (תשב"ץ, מהד' ווארשא, תרס"א, סימן תמ"ז; מהד' לעמבערג, 1858, סימן תמ"ט): "כשחוזרים מבית הקברות לבתיהם אומרים ובלע המות... הנשים הולכות לבתיהן תחילה לפי שהמלאך המות והשטן מרקדין לפנייהם".

ר' יואל סירקיש, הב"ח (1561-1640) חי דור אחד אחרי ר' יוסף קארו. בפירושו בית חדש לטור יו"ד שני"ט הוא מצטט את הירושלמי "אחרי האנשים... וכך נוהגין האידנא" ומוסיף "מיהו בית יוסף כתב ע"ש הזוהר וכו'". ברור מדבריו שלגביו שיטת הב"י היא חידוש וכי במקומו נהגו הנשים לצאת לבית הקברות אחרי האנשים.

לבסוף שני אחרונים שבוודאי ראו את השו"ע מסרו על מנהגים שהרשו לנשים לצאת לבית הקברות עם זהירות מסויימת כדי להימנע מהסכנה המתוארת בזוהר. ר' אהרן ברכיה ממודינא (נפטר 1639) מביא את דברי הזוהר בספרו מעבר יבק (לעיל, הערה 4) ומוסיף:

ולכן יש למנוע הנשים מללכת לבית הקברות עם האנשים וכל שכך
בחזרתן
ובשום פנים לא ילך בדרך עמה[ן] אז, והועד לפני מפי אדם כשר שכך
נתפשט

המנהג בכל ארץ הצבי ובבבל ובכל מלכות מזרח שבתחלה הולכים
האנשים ושם [=בביה"ק] עומדים שמים ממונים להפריש הנשים שלא
יתחילו לצאת
עד אחר שעברו כל האנשים. ואחר הקבורה מתעכבים שם הנשים כמו
רבע
שעה עד שיצאו כל האנשים...

ר' יוסף יוזפא האן נורדלינגן (נפטר 1637) מפרנקפורט אן מיין גם היה בקי בשו"ע.
אף על פי כן בספרו יוסף אומץ הוא מעיד כדלהלן (מהד' פראנקפורט אן מאין,
תרפ"ח, עמ' 327):

מה מאד צריך זהירות לפרוש מבין הנשים בשעת הליכתן וחזירתן
מהמת,
ובפרטות אחר נטילת ידים שהבריח ע"י זה רוחות הטומאה מעליו שלא
יחזרו
להתדבק בו על ידיהן. ושמעתי שבק"ק ווירמיישא נוהגין האנשים
להפוך
פניהם לצד הכותל כשבאות הנשים.

מתברר מכל הנ"ל שמימי קדם ועד למאה השבע עשרה נשים נהגו לצאת לבית
הקברות עם האנשים אלא שהם כנראה צעדו בנפרד או לפני המטה או לאחר
המטה על פי הברייתות בבבלי ובירושלמי סנהדרין. רק שני ראשונים הוסיפו על פי
ריב"ל בברכות שאסור להסתכל בפני הנשים בחזרתן מבית הקברות. אפילו לאחר
השו"ע המנהג הקדום המשיך להתקיים בפולין, איטליה, ואשכנז אלא ששני
אחרונים הוסיפו את התנאי שלא יסתכלו בנשים בהתאם לזוהר.

III. שיטת ר' יוסף קארו בהשוואה לדברי הזוהר

נוכחנו לדעת ששיטת ר' יוסף קארו מנוגדת לכל הפוסקים שקדמו לו. לא זו אף זו. היא אף לא מתבקשת מדברי הזוהר גופו! הזוהר אינו דורש למנוע מנשים ללכת לבית הקברות אלא רק שהן לא תסתכלנה בגברים בשעת ההליכה והחזרה מבית הקברות. בזוהר בפרשת ויקהל (דף קצ"ו ע"א למטה – ע"ב) לאחר תיאור מפורט של הסכנה נאמר:

מאי תקנתיה? בשעתא דנטלי מיתא לבי קברי יהדר בר נש אנפוי וישבוק לנשי בתר כתפוי. ואי אינון מקדמי יהך לאחורא בגין דלא יתחזי עמהון אנפין באנפין. ולבתר דמהדרי מבי קברי לא יהדר בההוא ארחא דנשי קיימן ולא יסתכל בהו כלל אלא יסטי בארחא אחרא.¹⁰

אם כן, המנהג המתואר ע"י ר' אהרן ברכיה ור' יוסף יוזפא האן מתאים יותר לדברי הזוהר מהפסק של ר' יוסף קארו! ואמנם במאה הי"ט ר' שלמה גנצפריד פסק בקיצור שלחן ערוך (סימן קצ"ח, סעיף י') כמו הזוהר גופו ובניגוד לר' יוסף קארו: "צריכין ליזהר מאד לבל יתראו הנשים עם האנשים כשהולכים לבית הקברות ומכל שכן בחזרתם כי יש חס ושלוש סכנה בדבר".

IV. הזוהר מול התלמוד הבבלי

אף אם נאמר שהפסק של ר' יוסף קארו הוא פועל יוצא של הזוהר יש לשאול למה הוא ורוב האחרונים העדיפו את דברי הזוהר על הברייתא המפורשת בבבלי סנהדרין ושאר המקורות התלמודיים. ובאמת הרבה אחרונים הרגישו בסתירה זאת ואף ניסו לישבה.¹¹ ברם לגבי ר' יוסף קארו אין הדבר מפתיע. הוא פסק על פי הזוהר בעשרות מקומות בבית יוסף ובשלחן ערוך (לרשימה ודיון ראה בן יוחאי הנ"ל, עמ' קל"ו-קמ"ט) ולפי פרופ' יעקב כץ "קלט הוא מן הזוהר יותר מכל פוסק אחר לפניו, וכן העניק להוראותיו סמכות מרחיקת לכת יותר משעשו קודמיו."¹²

אולם שיטה כללית זאת של ר' יוסף קארו לאו דווקא מחייבת אותנו. הרבה פוסקים דנו בסתירות שבין התלמוד לבין הזוהר¹³ וברור שאין לפוסקים גישה אחידה בשאילה זאת. אולם די לציין שפוסקים כגון ר' אליא הלוי (עמיתו של ר' אליהו מזרחי) והמהרש"ל שללו מכל וכל את סמכותו ההלכתית של הזוהר. אחרים כגון הרדב"ז, ר' יצחק קארו, ר' אברהם זכות ור' יהודה אוברניק קבעו שיש לאמץ פוסקים ומנהגים של הזוהר במידת האפשר אולם במקרה של סתירה בין התלמוד הבבלי והזוהר או הפוסקים והזוהר חייבים לפסוק על פי התלמוד והפוסקים. יתר על כן, אף פוסקים שתמכו בחומרות של הזוהר כגון ר' שניאור זלמן מליאדי מדגישים ש"אין אנו יכולים לכופ את הציבור להחמיר" על פי חומרות אלה (שו"ע הרב לאו"ח כ"ה, סעיף כ"ח, והשוה מגן אברהם שם, ס"ק כ').

הוכחנו לעיל שלדעת התלמוד נשים משתתפות הן בהלוויה והן בקבורה. לכן לפי כללי הפסק הנ"ל אסור "לכוף את הציבור להחמיר" ולמנוע מנשים לצאת להווייה או לקבורה בגלל ה"סכנה" המתוארת בזוהר. לכל היותר יחיד המאמין ב"סכנה" זאת יכול להימנע מהסתכלות בנשים וכשיטת מעבר יבק, יוסף אומץ, וקיצור שו"ע. אולם איך יתכן להעדיף את דברי הזוהר על פני ההלכה התלמודית ועל פני כל הפוסקים שקדמו לר' יוסף קארו?

V. אין יצר הרע מצוי בבית הקברות

ר' אברהם אליעזר הירשאוויץ הציע כאמור שהטעם האמיתי לאיסור יציאת נשים לבית הקברות הוא הרהור עבירה ואמנם הוא היה יכול להיעזר בדברי האמורא ר' יצחק שסבר ש"אפילו בשעת אנינותו של אדם יצרו מתגבר עליו" (קדושין פי ע"ב). ברם הצעה זאת מנוגדת לדעתו של התנא אבא שאול ולדעתם של בעלי התוספות. התנא אבא שאול פסק כאמור שתינוק בן יומו נקבר "באיש אחד ובשתי נשים". הבבלי מסביר שלדעת אבא שאול אין לחשוש מייחוד של איש אחד עם שתי נשים כי "בשעת אנינות תביר יצריה" [=שבור יצרו] (קדושין פי ע"ב) והירושלמי מסביר "שאין יצר הרע מצוי בבית הקברות" (ירוש' קדושין ד': י"א, ס"ו ע"ג).¹⁴ אף בעלי התוספות עסקו בשאילה זאת בקשר לברייתא בבבלי סנהדרין. הם שואלים: למה אין חשש של הסתכלות בנשים והרי בשמחת בית השואבה בנו מחיצות בבית המקדש (סוכה נ"א ע"א)? הם משיבים: "דכיון דשעת צער הוא ליכא למיחש להרהור" ואחר כך הם מביאים את דברי הירושלמי.¹⁵

אם כן, לפי הרבה פוסקים אין לחשוש מהרהור עבירה או מיצר הרע בשעת צער ולכן אין נימוקים אלה מצדיקים הפרדה בין נשים לגברים לא בשעת ההספד, לא בשעת ההלוויה, ולא בשעת הקבורה.

VI. אין שום יסוד הלכתי למנהג למנוע מנשים להיכנס לבית הקברות בימי נידתן מנהג מאוחר זה אינו נזכר בשום מקור הלכתי לפני המאה הי"ט (לעיל, הערה 5). הוא נובע בלי ספק מהמנהג הנפוץ למנוע מנשים להיכנס לביהכ"נ ולהתפלל בימי נידתן ואמנם ר' אברהם דנציג כולל את שני המנהגים באותו סעיף של ספרו חיי אדם. ברם אף המנהג השני מנוגד לדין התלמודי ש"אין דברי תורה מקבלים טומאה" (ברכות כ"ב ע"א) ומבוסס בעיקרו על ברייתא חיצונית הנקראת "ברייתא דמסכת נדה" (לתיאור מלא של התפתחות המנהג ראה דינרי הנ"ל, הערה 5). ואמנם גדולי הפוסקים כגון הרי"ף, הרמב"ם, הסמ"ג, הרא"ש, הטור ור' יוסף קארו פסקו על פי הגמרא שאין שום איסור בדבר. מכל מקום אף אלה המצדיקים את הרחקת הנידה מבית הכנסת מחפשים היתר במקרה של עגמת נפש. והרי דברי ר' ישראל איסרליין (אוסטריה, נפטר 1460):

ועל הנשים בעת נדותן אמת התרתי להם בימים הנוראים וכהאי גוונא
שרבות
מתאספות לבית הכנסת לשמוע תפילה וקריאה... וסמכתי ארש"י
שמתיר
בהלכות נדה משום נחת רוח לנשים כי היו להן לעצבון רוח ולמחלת לב
שהכל
מתאספין להיות בצבור והמה יעמדו חוץ....

(תרומת הדשן, חלק שני: פסקים וכתבים, סימן קל"ב ומשמם בקיצור בשו"ת
הרמ"א סימן צ"ח ובהגהות הרמ"א לאו"ח פ"ח:א). ואם כדי להתפלל בציבור
בחגים התירו לנשים להיכנס לביהכ"נ - להשתתף בקבורה של הורים, אחים, או
בעלים לא כל שכן! ואם את המנהג הקדום דחו משום עגמת נפש - את המנהג
המאוחר לא כל שכן!

VII. "לועג לרש חרף עושהו"

עד כאן הוכחנו שאין שום הצדקה הלכתית למנוע מן האשה להשתתף בהלוויה או
בקבורה. להלן נראה שהעושה כן אף עובר על איסור מדרבנן ומתעלם מכמה מושגי
יסוד בהלכה. גרסינן בתלמוד הבבלי (ברכות י"ח ע"א):

אמר רחבה אמר רב יהודה: כל הרואה המת ואינו מלוהו עובר משום
'לועג

לרש חרף עושהו' (משלי י"ז:ה'). ואם לוחו מה שכרו? אמר רב אסי:
עליו

הכתוב אומר: 'מלוה ה' חונן דל [וגמולו ישלם לו]' (משלי י"ט:י"ז).

דברי רב יהודה מובאים להלכה בשו"ע יו"ד שס"א:ג'. אין ספק שרב יהודה התכוון
אף לנשים כי הוא ואמר "כל הרואה" וראינו לעיל שבתקופת התלמוד נשים תמיד
השתתפו בהלוויה ובקבורה. ואם רחוקים עוברים על "לועג לרש", בנות, נשים
ואמהות על אחת כמה וכמה!¹⁶

VIII. גדול כבוד הבריות שדוחה לא תעשה שבתורה

כמה חוקרים כבר טיפלו במושג חשוב זה.¹⁷ כאן נציין רק שהרבה חכמים דחו
מצוה מן התורה או גזירת חכמים בגלל כבוד הבריות. בסוגיא אחת בתלמוד
הבבלי (ברכות י"ט ע"ב - כ' ע"א) ארבעה תנאים פסקו על פי עקרון זה: ברייתא
אחת מתירה לכהן ללוות אבל בחזרה מקבורת מתו גם אם האבל עובר במקום
טמא. כמו כן, התנא ר' אלעזר בר צדוק מתיר לכהן ליטמא כדי לכבד את המלך.

ברייתא אחרת פוסקת שזקן רשאי או אף מחוייב להתעלם מלטפל באבידה אם אינה לפי כבודו. לבסוף, ברייתא רביעית קובעת שקבורת מת מצוה דוחה הרבה מצוות אחרות כגון שחיטות קרבן פסח בזמנו או מילת הבן בזמנה. כמו כן, חמישה אמוראים בבליים השתמשו במושג זה כדי להתיר איסורים שונים (בלידשטיין, עמ' 140-141). בימי הביניים רבותינו הראשונים נעזרו במושג זה כדי להקל בדינים הקשורים לכבוד המת (בלידשטיין, עמ' 149-165). אף ר' משה איסרליש השתמש במושג זה בכמה מתשובותיו. בין השאר הוא פעם השיא יתומה בשבת - למרות האיסור המפורש במשנה ביצה ה' ב' - כדי למנוע ממנה עלבון וצער (בלידשטיין, עמ' 168-170).

אין ספק שחלק מהמנהגים הנידונים כאן פוגעים בכבוד הבריות - הן של הנשים עצמן והן של שאר המלווים. ואם כבוד הבריות דוחה לא תעשה שבתורה או גזירת חכמים קל וחומר בן בנו של קל וחומר שהוא יכול לדחות מנהגים המבוססים על אמונה טפילה המובאת בזוהר!

IX. הספידא יקרא דחיי הוי או יקרא דשכבי הוי

בסנהדרין מ"ו ע"ב - מ"ז ע"א יש תשעה נסיונות לפתור את השאילה אם ההספד בא לכבד את החיים או את המתים בסופו של דבר מחליטים שההספד בא לכבד את המתים וכך פוסקים הרמב"ם (הל' אבל י"ב א') והשו"ע (יו"ד שד"ס: ט"ו-י). אין ספק שרוב המתים היום רוצים שכל קרוביהם - נשים וגברים כאחד - ישתתפו בהלוויתם ובקבורתם. מניעת השתתפותן המלאה של קרובות המת היא לא רק עלבון לחיים אלא בזיון למתים.

X. סיכום

בדברינו לעיל נוכחנו לדעת שאין שום פוסק הדורש הפרדה בין נשים לגברים בשעת ההספד. ומכיון שלפי רוב הפוסקים אין הרהור עבירה בשעת אבילות אין טעם לקיים מנהג זה. גם ראינו שמניעת הנשים מהשתתפות בהלוויה ובקבורה מבוססת אך ורק על הפירוש שר' יוסף קארו נתן לדברי הזוהר. אולם מנהגים אלה מנוגדים למנהג שני התלמודים ולכל הראשונים. הם גם לא מתבקשים מהזוהר בעצמו ובכל אופן הם מעדיפים את הזוהר על פני התלמוד הבבלי. כמו כן הוכחנו שאין חשש של הרהור עבירה וטומאת הנידה בבית הקברות. מצד שני מנהגים אלה מכריחים את הנשים לעבור על איסור של "לועג לרש" ומזלזלים ב"כבוד הבריות", וב"יקרא דשכבי". לכן אסור לחברא קדישא או לרב כלשהו להכריח את הציבור לנהוג על פי הזוהר וכנגד כל הנ"ל. לכל היותר היחיד או המשפחה יכולים להחמיר על עצמם

ולנהוג כך. אבל עדיף לנהוג על פי ההלכה התלמודית ולעודד את הנשים לחלק כבוד ליקיריהם ולהשתתף כשוות בהספד, בהלוויה ובקבורה. המנהג היחידי שיש לו על מה לסמוך הוא ההפרדה בין נשים לגברים בשעת הלווית המת אל בית הקברות. זהו מנהג המבוסס על הברייתות בבבלי וירושלמי סנהדרין ובאבות דרבי נתן. אולם יתכן שהוא מבוסס בעיקרו על מנהג יווני (לעיל, הערה 1). מכל מקום זהו מנהג ולא מצוה או חיוב ולכן אם הדבר מנוגד לרצון המשפחה או לרצון המת יש לדחות את המנהג בגלל "כבוד הבריות" ו"יקרא דשכבי".

דוד גולינקין
בהסכמת כל חברי הוועד

הערות

1. אבל יתכן ששני המנהגים נובעים מהתרבות ההלניסטית - ראה William Smith, *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, 2nd Edition, London, 1865, pp 555,558-559.
2. ר' מרדכי יפה, הלבוש, עטרת זהב, הלי קבורה, סימן שני"ט, סעיף א'; חידושי ר' עקיבא איגר לשו"ע הנ"ל, ר' אברהם דנציג, חכמת אדם, כלל קנ"ה, סימן כ"ה; ר' יחיאל מיכל אפשטיין, ערוך השלחן ליו"ד הנ"ל; ר' חיים דוד הלוי, מקור חיים השלם, חלק ה', עמ' 373, פרק רפ"ב, סעיף, ז'.
3. אולי נהגו כך כבר בימי המהרי"ל (נפטר 1427) באשכנז - עיין היטב במנהגי מהרי"ל, הלכות שמחות, מהד' ירושלים, תשל"ח, עמ' 84 על השתתפות בתו בהלוויה של אשתו. ר' הלל בן נפתלי הרץ (ליטא 1615-1690) בבית הלל לשו"ע הנ"ל מעיד "וכן ראיתי נוהגים הספרדים בהיותי אב"ד ור"מ בק"ק המבורג" וכוונתו כנראה שיוצאות בהלוויה אבל לא לבית הקברות.
4. ר' אהרן ברכיה ממודינה, מעבר יבק, מאמר שפתי רננות, פרק י', דפי ווילנא, תרנ"ו, עמ' 210 מעיד: "ויש מקומות שאינן יוצאות אחר המטה כלל." ר' אברהם חיים אדאדי, ויקרא אברהם, ליורנו, תרכ"א, דף קכ"ו ע"ג (ומשם אצל ר' חיים סתהון, ארץ חיים, ירושלים, תרס"ח, עמ' 228) מעיד: "בעיה"ק צפת ת"ו אין יוצאות הנשים כלל לא לפני המטה ולא לאחר המטה, ואפילו הנשים הנמצאות בשוק או חוץ לחצירם בעת שנושאים המטה הן נכנסות למקום נסתר." א.מ. לונץ, ירושלים א' (תרמ"ב), עמ' 13 מעיד שבירושלים "ישגיחו שמשו החברה כי...נשים לא תלכנה אחרי המטה ללוותו." ר' דוד ששון, מסע בבל, מהד' בניהו, ירושלים, תשט"ו, עמ' ר"ו מעיד כי בבגדאד "אין מרשים לנשים להשתתף בהלוויה אלא אם כן היא של רב גדול". ר' שם טוב גאגין, כתר שם טוב, קיידאן, תרצ"ד, עמ' תרס"א, סימן י"ט מעיד שבא"י, סוריא, תוגרמא, מצרים ולונדון הנשים לא יוצאות אחר המטה. ר' עמרם אבורביע, נתיבי עם, ת"א, תשכ"ט², עמ' ש"ג מעיד ש"המנהג בירושלים שלא לתת לנשים ללכת אחר המת, ואפילו להסתכל על הארון מהגזוזטרא לא נותנים להן." לבסוף ר' יוסף קפאח הליכות תימן, ירושלים, 1982³, עמ' 249 מוסר: "אין הנשים יוצאות אחר המטה כלל בין מיטת איש בין מיטת אשה".

5. הרב יקותיאל גרינוואלד, כל בו על אבלות, חלק א', עמ' 167-168 מפנה לפתחי תשובה ליו"ד סימן קצ"ה ס"ק י"ט ולחיי אדם כלל ג' סעיף ל"ח. ידידיה דינרי, "חילול הקודש ע"י נידה ותקנת עזרה", תעודה ג' (תשמ"ג), עמ' 35-36 מביא עוד ששה אחרונים הסבורים כך.
- 5א. בזכריה י"ב נאמר שלעתיד לבוא לאחר שהגויים יתקיפו את ירושלים ויפלו בחרב, יושבי ירושלים ירחמו על אויביהם: "וספדה הארץ...משפחת בית דוד לבד ונשיהם לבד, משפחת בית נתן לבד ונשיהם לבד. משפחת בית לוי לבד ונשיהם לבד, משפחת השמעני לבד ונשיהם לבד. כל המשפחות הנשארות ... ונשיהם לבד" (פס' י"ב-י"ד). בירושלמי סוכה ה' ב' נ"ה ע"ב ובבלי סוכה נ"א ע"ב - נ"ב ע"א, כמה אמוראים משתמשים בפסוקים אלה בתור הצדקה לתקנה שהפרידה בין נשים וגברים בבית המקדש בשמחת בית השואבה. ברם, לא מצאתי אף פוסק שדורש הפרדה בשעת ההספד.
6. לסעיף זה נעזרתי באנצקלופדיה המקראית בערכים "אבל", "קינה", קינות" ובספרו של שמואל ספראי, בשלהי הבית השני ובתקופת המשנה, ירושלים, תשמ"ג, עמ' 82-85, 99.
7. ירמיהו ט': ט"ז-כ"א וראה יחזקאל ל"ב: ט"ז ודבהי"ב ל"ה: כ"ה; משנה כתובות ד': ד' ומשם בשמחות י"ד: ז'; תוספתא נדרים ב': ז', מהד' ליברמן עמ' 105; תוספתא יבמות י"ד: ז', ליב' עמ' 53; סנהדרין מ"ז ע"א; ונשי דשכנציב במו"ק כ"ח ע"ב. על מקוננות בסרגוסה שבספרד במאה הי"ד ראה שו"ת הריב"ש, סימן קנ"ח ועל מקוננות אצל עדות המזרח עד ימינו ראה יהודה ברגמן, הפולקלור היהודי, ירושלים, תשי"ג, עמ' 40-41 ור' יחיאל מיכל טוקצינסקי, גשר החיים, חלק א', עמ' קכ"ב, הערה 3.
8. משנה מועד קטן ג': ח'; מגילה ג' ע"ב; והשוה תוספתא כלים ב"ב ב' ח', מהד' צוקרמנדל עמ' 592.

- 9 . רבינו חננאל לסנהדרין ; רי"ץ גיאת, "שערי שמחה", חלק שני, ה'י
אבל, עמי מ"א ; רמב"ם, ה'י אבל י"ב:א' ; יד רמה לסנהדרין ; סמ"ג, עשין
מדברי סופרים, סימן ב', ה'י אבלות, דף רמ"ח ע"א ; הגהות מיימוניות
לרמב"ם הנ"ל ; רמב"ן, תורת האדם, מהד' שעוועל, עמי ק"ז ; המאירי
לסנהדרין ; ארחות חיים, חלק ג', עמי 572-573 ; צדה לדרך, מאמר ה', כלל
ב', פרק ח' ; טור יורה דעה סימן שני"ט.
- 10 . והרי תרגומו : "מה תקנתו? בשעה שנוטלים את המת לבית הקברות
יחזיר גבר את אפיו ויעזוב את הנשים לאחר כתפיו. ואם הן מקדימות ילך
מאחור כדי שלא יראה עמהן פנים בפנים. ולאחר שחוזרים מבית הקברות
לא יחזור באותה דרך [שבה] עומדות הנשים ולא יסתכל בהן כלל אלא
יסטה בדרך אחרת".
- 11 . בית הלל לשו"ע יו"ד סימן שני"ט ; ר' יעקב בן שמואל מצויזמר,
שו"ת בית יעקב, דיהרנפורט, תנ"ו, סימן ע"ב ומשמס אצל בית לחם יהודה
ליו"ד שני"ט ; הלבוש הנ"ל, סעיף ב', "ואמרו בזוהר על פי קבלתו" ; משה
קוניץ, בן יוחאי, ווין, תקע"ה, עמי קמ"ו ; כתר שם טוב הנ"ל ; וגשר החיים
הנ"ל, חלק א', עמי ק"ל והערה 6.
- 12 . יעקב כץ, "יחסי הלכה וקבלה בדורות שלאחר 'התגלות' הזוהר",
הלכה וקבלה, ירושלים תשמ"ד, עמי 68.
- 13 . שדה חמד, כרך ט', כללי הפוסקים, סימן ב', סעיף י"ב-י"ג, עמי
3616-3617 ; בועז כהן, קונטרס התשובות, בודאפעשט, תר"ץ, עמי 22-23
והספרות בהערה 5 ; אנצקלופדיה תלמודית, ערך "הלכה", כרך ט', טור
רנ"ד-רנ"ה ; יעקב כץ הנ"ל עמי 52-69, Louis Jacobs, A Tree of Life, Oxford,
1984, pp 13, 14, 73-76, 80-81, 116.
- 14 . והשוה לדברי האמוראים שהובאו לעיל בהערה 5 ולדברי רש"י
בסוכה נ"ב ע"א ד"ה שעסוקין בהספד.
- 15 . תוס' לסנהדרין כ' ע"א ד"ה נשים ; ויש הסבר דומה אצל תוס'
הרא"ש שם, סנהדרי גדולה, כרך ג', ירושלים, תש"ל, עמי פ"א ; תוס' חכמי
אנגליה שם, מהד' סופר, ירושלים, תשכ"ח, עמי 27 ; המרדכי לסנהדרין
סימן תרפ"ד ; שיטה על מועד קטן לתלמידו של רבינו יחיאל מפריש, חלק
שני ירושלים, תרצ"ז, עמי צ"ו בתוך כתבי מכון הערי פישעל, מחלקה ג' -
ראשונים. לכאורה יש סתירה פנימית בתוספות כי הם מביאים גם את

הירושלמי ולפי דעה אחת שם הנשים הלכו בסוף "מפני כבוד בנות ישראל שלא יהיו מביטין בנשים". אולם יש לומר שהירושלמי חשש מחוסר כבוד אבל לא מהרהור עבירה וכך תירץ גם ר' יעקב מצויזמר (לעיל, הערה 11).

16. והשוה מאיר בניהו, ספר זכרון להרב יצחק נסים, סדר שישי: מעמדות ומושבות, ירושלים, תשמ"ה, עמ' רע"א.

17. ח.ז. ריינס, "כבוד הבריות בהלכה", סיני כ"ז (תש"י), עמ' קנ"ז-קס"ח; נחום רקובר, ההגנה על כבוד האדם, משרד המשפטים, ירושלים, תשל"ח; אליעזר ברקוביץ, ההלכה - כוחה ותפקידה, ירושלים, תשמ"א, עמ' 105-113; יעקב בלידשטיין, "גדול כבוד הבריות" - עיונים בגלגוליה של הלכה", שנתון המשפט העברי ט"י, תשמ"ב - תשמ"ג, עמ' 127-185. את המחקר של רקובר טרם ראיתי.

תודתי נתונה לידידי ד"ר דניאל שוורץ שהציע לי לעיין בספרו של ספראי ושלמה פוקס שהפנה את תשומת לבי למאמרו של בלידשטיין.